

Η εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Η διαδραστική σχέση Συντάγματος και κρίσης¹

Αντώνης Μανιτάκης

Ομ. Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου,
Νομική Σχολή ΑΠΘ
Κοσμητόρας Νομικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Νεάπολης της Πάφου

Περίληψη

Στη μελέτη αυτή επισημαίνονται τα στοιχεία εκείνα, τόσα τα τυπικά όσο και τα ουσιαστικά, που επέτρεψαν στην ελληνική συνταγματική νομιμότητα, να αντέξει στους κραδασμούς, στις πιέσεις και στις εντάσεις της πρωτοφανούς και ατέλειωτης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης στην Ελλάδα. Και αυτό παρά την ηθικοπολιτική κατάρρευση του υπάρχοντος πολιτικού και κομματικού συστήματος. Το κύρος και η ισχύς της συνταγματικής νομιμότητας έμειναν άθικτα, ενώ οι συνταγματικοί θεσμοί λειτούργησαν ομαλά και κανονικά. Η δημοκρατική αρχή και η λαϊκή κυριαρχία έγιναν σεβαστές, καθώς και το κοινοβουλευτικό σύστημα, χωρίς να θιγούν σοβαρά το κράτος δικαίου και οι ελευθερίες.

Υποστηρίζεται ότι η ανθεκτικότητα του Συντάγματος οφείλεται και στο ίδιο, διότι έδειξε, κατά την εφαρμογή και ερμηνεία του, ότι διαθέτει ρήτρες και μηχανισμούς ή διαδικασίες, που του επιτρέπουν να προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα όχι μόνον της κρίσης αλλά και της ευρωπαϊκής ενοποίησης και παγκοσμιοποίησης και να μεταλλάσσεται ανάλογα, το ίδιο, νοηματικά.

Η κρίση επηρέασε πράγματι την εφαρμογή και ερμηνεία του Συντάγματος, αλλά και το Σύνταγμα και ιδίως η χρήση του έδρασαν, κατευναστικά, εξορθολογιστικά και με ηπιότητα πάνω στην κρίση. Η σχέση, τελικά, Συντάγματος και κρίσης ήταν διαδραστική. Δεν ήταν πάντως «αντιστασιακή» ούτε βέβαια «αντιδραστική».

Μήπως χρειάζεται μετά από αυτό να ξανασκεφτούμε την αντίληψη που έχουμε για το Σύνταγμα, που είναι του περασμένου αιώνα, κυρίως εγγυητική και κρατικο- θετικιστική;

(Με επίμετρο: το περιπό, ανώφελο, μάταιο και πολιτικά παρακινδυνευμένο, υπό την παρούσα συγκυρία, της αναθεώρησής του)

¹ Πρόκειται για εκτενή, γραπτή απόδοση σύντομης ομιλίας σε εκδήλωση του "Κύκλου Ιδεών", που έλαβε χώρα τη Δευτέρα 7 Μαΐου 2018 στη Θεσσαλονίκη.

Υποθέσεις εργασίας

A) Ανθεκτικότητα υπό το πρίσμα της διαδραστικής σχέσης Συντάγματος και κρίσης

Το πλέον αξιοπρόσεκτο και, τελικά, το πλέον αξιοπερίεργο στην περίπτωση της Ελλάδος, σε ό,τι αφορά ειδικά την επίδραση της «κρίσης» στο Σύνταγμα, αλλά και το αντίστροφο, την επίδραση του Συντάγματος στην «κρίση», είναι ότι παρά την τρομακτική, χωρίς προηγούμενο και χωρίς τελειωμό, δημοσιονομική κρίση, το Σύνταγμα επέδειξε μια *εντυπωσιακή ανθεκτικότητα*. Όχι μόνον επέζησε της κρίσης, αλλά και την αντιμετώπισε κατά βάση με επιτυχία και αποτελεσματικότητα. Δεν την απορρόφησε, απλώς, την ρύθμισε την υπέταξε, την ενσωμάτωσε αρμονικά στην κανονιστικότητά του. Αυτό δείχνει ότι το Σύνταγμα δεν είναι μόνον ένας παθητικός δέκτης εντάσεων, πιέσεων και κραδασμών, δεν εγγυάται παθητικά τις ελευθερίες των πολιτών και την νόμιμη δράση των οργάνων, αλλά ταυτόχρονα επιδρά θετικά στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα ρυθμίζοντάς την, εξορθολογίζοντάς την. Λειάινει τις γωνίες, απαλύνει τις προστριβές και ενεργώντας έτσι νομιμοποιεί, κάνει αποδεκτή την κυβερνητική πολιτική και την δράση της πολιτικής εξουσίας.

Το Σύνταγμα δεν «είναι», γίνεται διαρκώς μέσα από την πραγμάτωσή του δια μέσου της νομοθετικής και δικαστικής πρακτικής. Τα νοήματά του διαμορφώνονται, πλάθονται καθημερινά μέσα από την διαδραστική επενέργεια στη δημόσια πολιτική σφαίρα όχι μόνον τυπικών αλλά και άτυπων διαδικασιών, όπως της θεωρίας, της δημόσιας συζήτησης ή της κοινής γνώμης.

Η ανθεκτικότητα ως προσαρμοστικότητα

B) Συνταγματική προσβλεψιμότητα και νοηματική πλαστικότητα

Τα αποτελέσματα αυτά επιτεύχθηκαν γιατί η κανονιστικότητά του επέδειξε μια αξιοζήλευτη προσαρμοστικότητα στη νέα απρόβλεπτη οικονομική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Μια προσαρμοστικότητα που οφείλεται σε δύο παράγοντες: πρώτον θεσμικούς, εμπειρείχε διαδικασίες και πρόβλεπε θεσμούς που του επέτρεπαν να προσαρμόζεται, και δεύτερον διότι κατά την εφαρμογή ή καλύτερα κατά την πραγμάτωσή του, αλλάζει νοήματα, μεταλλάσσεται νοηματικά παρακολουθώντας τις εξελίξεις και συμβαδίζοντας με αυτές.

Έτσι το Σύνταγμα όχι μόνον πραγματώνεται διαρκώς όσο ισχύει και εφαρμόζεται αλλά ταυτόχρονα πραγματώνει την πραγματικότητα, την προσαρμόζει στα κελεύσματά του και την διαμορφώνει ανάλογα. Με τον τρόπο αυτό μεταλλάσσεται -όσο και αν φαίνεται παράδοξο- από

αυστηρό σε ήπιο. Παραμένει αυστηρό, ως προς τις τυπικές διατάξεις του, που μπορούν να τροποποιηθούν μόνον με συνταγματική αναθεώρηση, και ήπιο, εύπλαστο, ως προς τα νοήματα που εμπεριέχει, ως προς την κανονιστικότητά του, που δεν μένει απολιθωμένη, ακίνητη αλλά μεταμορφώνεται κατά την πραγμάτωσή της. Αυτό είναι το δεύτερο συνταγματικό παράδοξο της κρίσης.

Άρα, ο γενικόλογος και πολυφορεμένος τίτλος «Σύνταγμα και κρίση» όχι μόνον είναι ατελής αλλά και ανακριβής αν υποδηλώνει ότι κρίση και Σύνταγμα και βρίσκονται το ένας απέναντι στον άλλον ως δύο ξένοι, που κοιτάζονται, ατάραχα καχύποπτα, μεταξύ τους, λες και ανήκουν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Αντίθετα, το ένα επιδρά απέναντι στο άλλο διατηρώντας μεταξύ τους μια σχέση αμφίδρομη, διαδραστική. Η ρυθμιστική ικανότητα ενός Συντάγματος δοκιμάζεται όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με διαταραχές ή ανατροπές της οικονομικής και πολιτικής κανονικότητας.

Δύο, παρεμπόδιτες, εμπειρικές διαπιστώσεις από την πραγματικότητα

α) Εκείνο που παρατηρείται στη διάρκεια της επτάχρονης, 2009-2016, ύφεσης και της εφαρμογής ενός βίαιου ευρωπαϊκού προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και άτεγκτης λιτότητας, είναι ότι η *διακυβέρνηση της χώρας συντελέστηκε, βασικά, με σεβασμό στους συνταγματικούς κανόνες του δημοκρατικού και κοινοβουλευτικού πολιτεύματος*. Είναι χαρακτηριστικό ότι διενεργήθηκαν την ίδια περίοδο, σε *συνθήκες δημοκρατικής ομαλότητας και συνταγματικής κανονικότητας* τρεις εκλογικές αναμετρήσεις, (το 2009, το 2012 και το 2015, δύο φορές, τον Ιανουάριο και τον Σεπτέμβριο, καθώς και ένα δημοψήφισμα), συντελέστηκε ομαλή διαδοχή στην εξουσία μιας κεντρο-δεξιάς κυβέρνησης από μια αριστερή και άλλαξαν πέντε κυβερνήσεις και τέσσερις πρωθυπουργοί. Και όλα αυτά παρά την πολιτική πόλωση, τις κοινωνικές εντάσεις και τους οικονομικούς κραδασμούς. Το δημοκρατικό πολίτευμα μαζί με το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης και γενικά οι συνταγματικοί θεσμοί *λειτούργησαν, στην περίοδο της κρίσης, κανονικά, με σεβασμό στις θεμελιώδεις αρχές του, χωρίς να εγερθούν μείζονα ζητήματα αμφισβήτησης της συνταγματικής νομιμότητας, χωρίς να διαταραχθεί η ομαλή λειτουργία τους ή να απειληθεί η ανατροπή τους και, κυρίως, χωρίς να τεθεί, ποτέ, ζήτημα αναστολής ισχύος των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών και θέσης σε ισχύ καθεστώτος έκτακτης ανάγκης (άρθρο 48 του Συντάγματος)*. Η χώρα ζούσε και ζει μια οικονομική κατάσταση εξαιρετική χωρίς να έχει εγκαθιδρυθεί καθεστώς εξαιρέσης, (*état d'exception*) ούτε καθεστώς έκτασης, που συνεπάγονται και τα δύο προσωρινή αναστολή της συνταγματικής προστασίας των ατομικών ελευθεριών

β) Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο, και για μένα αξιοθαύμαστο, είναι ότι ο Ελληνικός λαός υπόμεινε και εξακολουθεί να υπομένει με καρτερικότητα μια «εξαιρετικά κρίσιμη» οικονομική κατάσταση, χωρίς να χάσει την πίστη του στο δημοκρατικό πολίτευμα ή την εμπιστοσύνη του στο πλουραλιστικό, κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Συμμορφώνεται μάλιστα, σε γενικές γραμμές, στους νόμους των εξαιρετικών περιστάσεων, παρόλο που του είναι οδυνηροί έως και απεχθείς. Και παρόλο που η πολιτική εξουσία και οι πολιτικοί έχουν χάσει στα μάτια του την αξιοπιστία τους, το παλιό κομματικό σύστημα έχει ηθικό- πολιτικά καταρρεύσει και το πολιτικό σύστημα έχει απαξιωθεί υπό το βάρος των κρουσμάτων διαφθοράς, κομματικής φαυλότητας, πελατοκρατίας και κυρίως κυβερνητικής ανικανότητας του να διαχειριστεί την κρίση.

Η ιδιόμορφη αυτή κατάσταση, με το Σύνταγμα να επιδεικνύει ανθεκτικότητα, το κύρος και η αυθεντικότητά του να παραμένουν ισχυρά ενώ **το πολιτικό σύστημα να συγκλονίζεται ηθικο-πολιτικά και να απονομοποιείται, συνδράζεται και ένα άλλο, θετικό για τους συνταγματικούς θεσμούς, σημάδι: δεν έχει εκδηλωθεί,, όλο αυτό το διάστημα κρίση εξουσίας ή κρίση κυβερνησιμότητας.** Οι κυβερνήσεις σχηματίζονται χωρίς χρονοτριβή, διαμορφώνουν και εκτελούν κυβερνητικές πολιτικές στο πλαίσιο του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και σε εκτέλεση των προβλέψεων των Μνημονίων (Memorandum of understanding). Κυβερνούν, ενώ στηρίζονται κοινοβουλευτικά στις επιβεβλημένες κυβερνητικές πλειοψηφίες, που ψηφίζουν μέτρα με τις προβλεπόμενες συνταγματικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες.

Συνοπτικά: δεν είχαμε κρίση συνταγματικής νομιμότητας ούτε χρειάστηκε να προστρέξουμε σε κατάσταση «έκτακτης ανάγκης» (état d'exception) ή σε κατάσταση πολιορκίας και αναστολής ισχύος, λόγω των εξαιρετικών περιστάσεων, συνταγματικών διατάξεων

Πως επιτεύχθηκαν τα προηγούμενα

Μέσα από δύο διόδους:

α) μέσα από εκείνη της διαδικαστικής ενσωμάτωσης της διεθνούς και ευρωπαϊκής νομιμότητας -που στήριζε τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής- στην ελληνική συνταγματική τάξη που είχε ως συνέπεια να επέλθουν άδηλες τροποποιήσεις του Συντάγματος, και

β) μέσα από εκείνη της συνταγματικής νομολογίας που επιφέρει άτυπες τροποποιήσεις του Συντάγματος, ερμηνεύοντάς το και διαπλάθοντας νοήματα ενόψει συγκεκριμένων πραγματικών και νομικών περιστατικών

α) Ανθεκτικότητα οφειλόμενη στη **διαδικαστική ευελιξία του** ισχύοντος Συντάγματος

Εκείνο που ήταν ορατό από την αρχή της κρίσης και από τα πρώτα χρόνια εφαρμογής του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής ήταν η άδηλη τροποποίηση του Συντάγματος, που πραγματώνονταν χάρις στους ευέλικτους *συνταγματικούς μηχανισμούς ένταξης ή ενσωμάτωσης της διεθνούς και ευρωπαϊκής έννομης τάξης* στην εθνική. Η τελευταία βασίστηκε εξ ολοκλήρου στις ειδικές συνταγματικές πρόνοιες συμμετοχής της Ελλάδος στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, που είχε προβλέψει ο συντακτικός νομοθέτης του 1975.

Πρόκειται για τις εξόχως λειτουργικές και, όπως αποδείχθηκε, *προνοητικές* διατάξεις των άρθρων 28 παρ. 2 και 3Σ, που *καθιερώνουν μια άτοπη και άδηλη διαδικασία τροποποίησης του περιεχομένου του Συντάγματος, μέσω της κύρωσης των διεθνών συνθηκών*. Σε αντιδιαστολή με εκείνη της τυπικής και ανελαστικής διαδικασίας της Συνταγματικής Αναθεώρησης, που αφορά τις τυπικές διατάξεις του και προβλέπεται στο άρθρο 110 του Συντάγματος. Η κύρωση δηλαδή από το ελληνικό κοινοβούλιο ευρωπαϊκών ή διεθνών συνθηκών επέφερε *άδηλες τροποποιήσεις στο κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος και στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας, με τις ευλογίες του ίδιου του Συντάγματος*.

Η ελληνική συνταγματική τάξη βρέθηκε έτσι προικισμένη από το Σύνταγμα με μεγάλη διαδικαστική συνταγματική ευελιξία, αφού μπορούσε χωρίς συνταγματική αναθεώρηση να τροποποιεί το περιεχόμενο ή να αλλάζει το πρωτογενές νόημα των διατάξεών του. Οι προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις, άρθρα 28 παρ. 2 και 3 μαζί με την σχετική ερμηνευτική δήλωση, που έγινε με την αναθεώρηση του 2001, της επέτρεπαν να συμμετέχει, άμεσα και ενεργά, στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και να *προσαρμόζεται αυτόματα* με απλή απόφαση του Κοινοβουλίου σε κάθε απόφαση ή πράξη των οργάνων της ΕΕ, ακόμη και διακυβερνητικού χαρακτήρα, όπως είναι οι πράξεις και αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου των αρχηγών κρατών και πρωθυπουργών. Και όλα αυτά χωρίς να ακολουθείται η χρονοβόρα και βαριά διαδικασία της συνταγματικής αναθεώρησης.

Με τον τρόπο αυτό το Σύνταγμα άλλαζε και αλλάζει σταδιακά υφή, μετατρέπεται, *από αυστηρό σε ήπιο*, σε ό, τι αφορά τις σχέσεις του με την διεθνή και ευρωπαϊκή έννομη τάξη και την ενσωμάτωσή της στην εθνική.

Εκτός όμως από τις διεθνές πρόνοιες του, το Σύνταγμα περιέχει και άλλες διατάξεις που του επέτρεπαν την λήψη *εξαιρετικών νομοθετικών μέτρων*, όταν συντρέχουν εξαιρετικά επείγουσες και απρόβλεπτες καταστάσεις άρθρο(44 παρ. 1Σ. που προβλέπει την έκδοση ΠΝΠ. Τα έκτακτα νομοθετικά μέτρα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης και διασφάλισης μια μόνιμης και σταθερής δημοσιονομικής ισορροπίας, λήφθηκαν με βάση τις πάγιες συνταγματικές πρόνοιες και διαδικασίες και εντάχθηκαν στο πλαίσιο της ισχύουσας συνταγματικής νομιμότητας και κανονικότητας ,χωρίς να χρειαστεί η αναστολή συνταγματικών διατάξεων και η επίκληση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Δεν είχαν άρα χαρακτήρα προσωρινό ή μεταβατικό ούτε εξαιρετικό, ούτε βέβαια βρίσκονταν μεταξύ *droit et non droit*, όπως ισχυρίστηκε μια μερίδα της ελληνικής θεωρίας². Θεσπίστηκαν για να διαρκέσουν, ήρθαν για να μείνουν, εντάχθηκαν στην ισχύουσα συνταγματική νομιμότητα και αποτελούν, πλέον, μέρος μιας υπό διαμόρφωση, νέας, «συνταγματικής κανονικότητας»³.

Ακόμη και όταν ενεργοποιούνταν η έκτακτη νομοθετική διαδικασία του άρθρου 44 παρ. 1Σ, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η «έκτακτη νομοθέτηση» συντελούνταν στο πλαίσιο της ισχύουσας συνταγματικής νομιμότητας.

Σε αυτή την έκτακτη νομοθεσία θα πρέπει εξάλλου να προστεθεί και η τακτική νομοθετική διαδικασία που προβλέπεται από το Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής, που καθιερώνουν την εξαιρετικά ταχεία ψήφιση νομοθετημάτων *μέσω της διαδικασίας του κατεπείγοντος*. Σε ελάχιστες μέρες περνούσαν από τις κοινοβουλευτικές επιτροπές και συζητούνταν και ψηφίζονταν από την Ολομέλεια χιλιάδες σελίδες - που συνολικά στα οκτώ χρόνια της κρίσης πρέπει να είναι περισσότερες από μερικές δεκάδες σελίδες νομοθεσίας- εις εκτέλεση των τριών μνημονίων. Η νομοθεσία αυτή συμπυκνωνόταν σε κάθε νομοσχέδιο σε ελάχιστο αριθμό άρθρων, ώστε να είναι δυνατή η ταχύτατη υπεριψήφισή τους. Η επινοητικότητα του μνημονιακού νομοθέτη ήταν πράγματι αξιοθαύμαστη καθόλη την διάρκεια της νομοθεσίας.

² Βλέπε σχετικά *Constantin Yiannakopoulos, Un Etat devant la faillite : entre droit et non-droit, www.constitutionalism.gr, του ίδιου, Be tween national and euro péan legal order as reproduction of the crisis of the rule of law, www.constitutionalism.gr*

³ Έτσι και ο υπουργός και καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, *Venizelos Evangelos*, State Trasformation and the European Integration Project. Lessons from the Financial Crisis of GreeK Paradigm. www.constituionalism.gr

β) Ανθεκτικότητα δια της άτυπης, μέσω της νομολογίας, μεταλλαγής του νόηματος των συνταγματικών διατάξεων

Δεν είναι όμως μόνον η *συνταγματική διαδικαστική εβελιξία* στον τομέα της ταχείας νομοθέτησης καθώς και στο τομέα της ενσωμάτωσης των διεθνών συμφωνιών στην ελληνική έννομη τάξη, που συνέτειναν στην ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα του Σύνταγματος στις εξαιρετικές συνθήκες της μνημονιακής εποχής. Είναι και η άτυπη κανονιστική μετάλλαξη του *δια μέσου της εφαρμογής του και ερμηνείας του από το νομοθέτη και από την συνταγματική δικαιοσύνη*. Η τελευταία και ειδικά το ΣτΕ ερμηνεύοντας το Σύνταγμα, κατά την εκδίκαση υποθέσεων αμφισβήτησης της συνταγματικότητας μνημονιακών νόμων, που υλοποιούσαν «κρίσιμες» δημοσιονομικές, φορολογικές και ασφαλιστικές πολιτικές, διάπλασε, ανάπλασε και διαμόρφωσε *συνταγματικά επιχειρήματα και νομολογικές σταθερές ή γνώμονες, τέτοιους, που επιτρέπουν και προτρέπουν νομοθέτη και κυβέρνηση σε μια ισόρροπη και λελογισμένη αντιστάθμιση της προσβολής των συνταγματικών δικαιωμάτων, ιδίως των κοινωνικών, όταν εξυπηρετούνται, πράγματι, σκοποί δημοσίου συμφέροντος, που ορίζονται από την κυβέρνηση (government).* .

Έχοντας ως οδηγό και δικαιολογία της προσβολής των δικαιωμάτων την *εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος και με σταθερό σταθμιστικό γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας*, ο δικαστικής της συνταγματικότητας, ζύγιζε συγκεκριμένα, στις υποθέσεις που είχε μπροστά του, με βάση τα νομικά και πραγματικά περιστατικά της κάθε υπόθεσης, το μέγεθος της προσβολής που επέρχεται στο δικαίωμα, ενόψει του σκοπού δημοσίου συμφέροντος ή της δημόσιας πολιτικής που χρειαζόταν επιτακτικά να εξυπηρετηθεί. Και τούτο είναι εμφανές σε όλη τη νομολογία της κρίσης.

Το *προστατευτέο άρα κανονιστικό περιεχόμενο ή το νόημα των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν είναι δεδομένο ούτε απaráλλακτο*. Το «πραγματικό τους νόημα» δεν το ανακαλύπτει ο δικαστής ούτε το αποκαλύπτει, ως κάτι το δεμένο και αυτούσιο. Το διαμορφώνει, το διαπλάθει, όχι όμως γενικά και αφηρημένα ούτε αυθαίρετα ή εκ του μηδενός. Στην πραγματικότητα το επινοεί. Αλλά με βάση την προηγούμενη σχετική νομολογία, την οποία συμπληρώνει ή τροποποιεί, ακολουθώντας μεθόδους και όρια καθιερωμένα και δοκιμασμένα και αιτιολογώντας, πάντα, αναλυτικά τις αποφάσεις του. Έτσι ώστε να μην διαταράσσεται η συνέχεια και η ασφάλεια του δικαίου.

Προς μια εύπλαστη ή ήπια συνταγματική κανονιστικότητα.

Η δικανική πρακτική της συχνής και πυκνής προσφυγής του Έλληνα δικαστή της συνταγματικότητας στις ρήτρες του «δημοσίου συμφέροντος» και «της αναλογικότητας» δεν αποτελεί νομολογιακή πρακτική που εμφανίστηκε την περίοδο της κρίσης. *Δεν συνιστά μια «εξαιρετική» και μη «κανονική» δικανική διέξοδος της νομολογίας, που οφείλεται στις εξαιρετικές οικονομικές περιστάσεις που διέρχεται η χώρα.* Είναι η ίδια, η πάγια νομολογία που ακολουθείται, χρόνια τώρα, τόσο σε κανονική περίοδο όσο και σε περιόδους αλλαγής παραδείγματος, όπως η σημερινή. Από την περίοδο μάλιστα του μεσοπολέμου με τις πρώτες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, η συνταγματική νομολογία είναι σταθερή. Η οικονομική κρίση δεν οδήγησε σε αλλαγή δικανικών μεθόδων του δικαστή ούτε στην εφεύρεση ή εφαρμογή νέων. *Δεν υπάρχει ούτε έχει διαμορφωθεί στην Ελλάδα νομολογία της κρίσης, όπως εσφαλμένα λέγεται.*

Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων είναι και παραμένει, κατά βάση, από τότε που καθιερώθηκε, *έλεγχος οριακός, έλεγχος ορίων, έλεγχος της αντισυνταγματικότητας* και όχι της συνταγματικότητας. Αναγνωρίζει άλλωστε από ανέκαθεν, *ευρύτατα περιθώρια στην πολιτική εξουσία να καθορίζει και να επιλέγει, ελεύθερα, τις δημόσιες πολιτικές της, στη βάση της συνολικής κυβερνητικής πολιτικής που έχει εγκρίνει το Κοινοβούλιο.*

Και αυτό ακριβώς έκανε ο δικαστής της συνταγματικότητας, τόσο την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού όσο και την εποχή των ιδιωτικοποιήσεων. **Το ίδιο κάνει και στην περίοδο της κρίσης.** Οι επί μέρους κριτικές που ασκούνται από σχολιαστές της νομολογίας σε μεμονωμένες δικαστικές αποφάσεις, για αντιφάσεις, παλινωδίες, κενά ή υπερβάσεις, ακόμη και όταν είναι δικαιολογημένες, δεν αναιρούν τις γενικές διαπιστώσεις, που μόλις επισημάνθηκαν, ούτε ανατρέπουν την γενική, μακροχρόνια, πάγια τάση της συνταγματικής μας νομολογίας.

Οι νομολογιακές άρα «τομές» που ενδεχομένως παρατηρούνται στην περίοδο της κρίσης *δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως εξαίρεση από την κανονικότητα ούτε συνιστούν ανατροπή και μάλιστα «εξαιρετική» της πάγιας νομολογιακής πρακτικής.* Εντάσσονται στην ισχύουσα συνταγματική κανονικότητα, *ως στιγμιαία «ασυνέχεια» μέσα στην συνταγματική συνέχεια,* μέσα σε μια μακρά, δύο αιώνων, συνταγματική κοινοβουλευτική και δικαιοκρατική παράδοση.

Διαμορφώνουν, πάντως, σταδιακά, άτυπα ή άδηλα, *μια νέα συνταγματική κανονικότητα.* Μια συνταγματική κανονικότητα που χαρακτηρίζεται, σε σχέση με το παρελθόν, από μια εντονότερη κανονιστική (ή νοηματική) «πλαστικότητα ή ηπιότητα», χάρις κυρίως, στην εύπλαστη χρήση των δικανικών εργαλείων της αναλογικότητας και του δημοσίου συμφέροντος.

Η εξαιρετική αυτή normativity δεν αμφισβητήθηκε την εποχή των μνημονίων στο σύνολό της. Αντίθετα, θεωρήθηκε δικαιολογημένη, εξαιτίας των εξαιρετικών περιστάσεων που διερχόταν η χώρα. Απόκτησε μάλιστα, με τον καιρό, με την μακροχρόνια εφαρμογή της αλλά και με την καθολική σχεδόν αποδοχή της από την πολιτική τάξη και την κοινή πολιτική γνώμη, μια κανονικότητα (normality), που της αφαιρούσε τον χαρακτήρα της εξαιρετικότητας. Το γεγονός μάλιστα ότι κρίθηκε δικαιολογημένη (justified) από τη νομολογία, από τον δικαστή που άσκησε judicial review of legislation, η ιδιότυπη αυτή εξαιρετική νομοθετική πραγματικότητα εμφανίζεται πλέον ως νομιμοποιημένη.

Η εξαιρετική συνταγματική νομιμότητα απέκτησε άρα χαρακτήρα κανονικότητας και η κανονικότητα αυτή της εξασφάλισε σταθερότητα. Δεν υπάρχει άλλωστε άλλη κανονικότητα ούτε έχει διαμορφωθεί άλλη συνταγματική κανονικότητα πέρα από την κανονικότητα του μνημονίου, των δεκάδων χιλιάδων σελίδων νομοθεσίας. Αυτή είναι η μόνη πραγματικότητα που καλούμαστε να ζήσουμε, συμφωνούμε ή διαφωνούμε,

Για μας επομένως, ανθεκτικότητα δεν σημαίνει αντοχή ή αντίσταση του Συντάγματος στους κραδασμούς της κρίσης, αλλά ευέλικτη ρυθμιστική ικανότητα και ανάλογη νοηματική προσαρμοστικότητα ώστε να μπορέσει να συμβάλει, και το ίδιο, θετικά, με ηπιότητα και αποτελεσματικότητα, στην υπέρβαση της κρίσης και στην αντιμετώπιση των εντάσεων και των συγκρούσεων. Επιδιώκει έτσι να ενσταλάξει στις αποφάσεις των κρατικών οργάνων και στις συμπεριφορές των ομάδων και των ατόμων, *την λογική του ορθού και υπεύθυνου λόγου και κυρίως του κοινού συμφέροντος.*

Επίμετρο

Και έρχομαι τώρα στο επίμετρο που προανήγγελα στον τίτλο. Γιατί είπα όλα τα προηγούμενα; Για να εκθέσω με συνταγματικά επιχειρήματα τους λόγους για τους οποίους δεν χρειάζεται σήμερα Αναθεώρηση του Συντάγματος, λόγω, ακριβώς, της εντυπωσιακής, σε περίοδο κρίσης, ανθεκτικότητας και προσαρμοστικότητάς του στην μεταβαλλόμενη συνταγματική πραγματικότητα.

Διότι *είναι περιττή, ανώφελη και μάταιη.* Θεωρώ μάλιστα την πρόσφατη συνταγματική πρόταση του Κινήματος Αλλαγής, πολιτικά τραγελαφική και θεσμικά μια παρωδία. Δεν φταίει το Σύνταγμα για αυτό που πάθαμε ούτε μπορεί να μας προστατεύσει μια Αναθεώρηση από μελλοντικά

δεινοπαθήματα ή από νέες χρεοκοπίες, αν δεν βάλουμε μυαλό, δεν συνεννοηθούμε μεταξύ μας ώστε να υπάρξει συναίνεση στους όρους της πολιτικής μας συμβίωσης και δεν αποκτήσουμε αυτογνωσία.

Ούτε είναι δυνατόν να μας απαλλάξει η αναθεώρηση από την επιτακτική, την άμεση *ανάγκη ριζικής μεταρρύθμισης του κράτους και της δημόσιας διοίκησης*, καθώς και από την *υπαρξιακής σημασίας, επιταγή για ριζοσπαστική αναμόρφωση της δημόσιας παιδείας* σε όλες τις βαθμίδες και κυρίως στην πανεπιστημιακή. Οι ζωτικής, πράγματι, σημασίας αυτές *αλλαγές έχουν απόλυτη προτεραιότητα για την επιβίωσή μας*, ως κράτους κα ως λαού. Δεν επιδέχονται αναβολή. Η τυχόν μετάθεσή τους για το μέλλον -και μάλιστα εξ αιτίας μιας μελλοντικής αβέβαιης αναθεώρησης- ή η καθυστέρησή τους φοβάμαι μήπως αποβεί *μοιραία για τον τόπο*.